

АНАТОЛІЙ ТЕРЕЩЕНКО

ЧОРНИЙ ПОПІЛ НА БІЛОМУ ЦВІТІ

2020

Повість написано на основі реальних подій, що відбувалися на Смілянщині на початку ХХ століття. Але образи персонажів збірні, тому не варто шукати відповідність із будь-якою історичною особою.

1.

Трохим сидів, опершись спиною на шкарубкий стовбур груші– дички і, прикривши очі, слухав, як гудуть у її кроні невтомні бджоли. Їх монотонне гудіння заколисувало. На губах бриніла тендітна посмішка, що з'явилася від ледь чутного лоскоту пелюстками, що їх струшував із груші бешкетник– вітерець. На душі було легко й радісно. Був Великдень, і їхня велика сім'я щойно повернулася з церкви.

Поки брати випрягали коней, Трохим з батьком Данилом повиносили у садок за хату столи й лави і тепер, поки мати з сестрами порядкували біля столів, він насолоджувався короткою миттю байдикування, що так рідко траплялася у селянському житті.

Берегом на Байрак¹, витягнувшись у вервечку, йшла з церкви родина Якіма Крамаря з виводком дівчаток, що в сірих свитках, чорнявенькі, котилися за ним, мов каченята за селезнем. А позаду повагом, як мати качка, йшла Параска. За нею йшла Якімова сестра Харита, а слідом, тримаючи на руках восьмимісячного первістка, топтав молоду осоку Трохимів товариш по парубкуванню Кузьма Терещенко.

– Христос Воскрес! – гукнув Трохим.

– Воістину Воскрес! – обізвався з берега.

А назустріч їм із бугра вже дзвеніло дитяче: «Хлистос Восклес! Хлистос Восклес!». То, випереджаючи батьків, дріботів дитячими ніжками його небіж Фанасько. За ним, чемно христосуючись із сусідами, стежкою до берега спускалися брат Михайло з дружиною Мотрею.

Трохим знову прикрив очі, вслухаючись у мелодійний передзвін. Раптом щогою пробігла якась комаха, вириваючи його зі святкового блаженства.

¹ Вулиця села що межує з однойменним лісом у розлогій долині на північно-західній околиці с. Макіївка, що на Смілянщині. Ліс і вулиця збереглися й донині.

Він змахнув її, та набридливе створіння знову пробігло щокою. Трохим з пересердя ляснув себе по щоці, і за мить з-за груші пирснуло дівочим сміхом.

— Ах ти ж шкодливе дівчисько! Ось я тобі покажу ой-ой-ойкове гніздечко! — Трохим нехотя обернувся, очікуючи побачити молодшу сестру, та натомість побачив Ганьку, сусідське дівчисько, що вже «вбиралася в пір'ячко».

Сам того не очікуючи, Данильчук відчув, як багрянець залив його щоки, а гострий на дотепи язик враз прилип до піднебіння. А сірі Ганьчині очі так і промінилися глумом.

— То це ти такий хоробрий, що і язика ковтнув? А ще кропивою мене жахав! — мовило дівчисько і регочучи метнулося межею до свого обійстя.

— Ах ти ж, вертихвістка! — гукнула від столу Явдоха. — Гузки на ногах повиводь, а тоді парубкам чортики пускай!

А Трохим так і стояв, розгублено проводжаючи очима Ганьку, що зникла за перелазом, відчуваючи, як у грудях розливається приємний щем. Той щем знову привів його до груші, коли сутінки вкрили село. Стихали застільні пісні. Почали басовито гудіти хрущі. В стайні похрипували коні, жуючи запашну конюшину. А він стояв над яром, вдихаючи на повні груди нічну прохолоду й відчував, як десь у закутку душі зажевірла жаринка невідомого ще почуття, такого ніжного, як перша зірка, що ледь мерехтіла над багряним обрієм з боку Матусова².

Цього літа він часто буде засиджуватися під цією грушею, не зважаючи на материне буркотіння й батькове покашлювання, марно чекаючи на ту, що глузувала того найщасливішого Великодня з його несміливості. Але вона так ні разу й не вийде до нього, а при зустрічі буде пекти раків. Хоча він часто відчував її погляд: то з-за паркану, то з-за рогу хати, а то й крізь темну шибку місячної ночі. Навіть коли загуділа тривожним набатом дзвіниця, і потяглися на майдан наполохані сусіди, вона не насмілилася нічого сказати, лише стояла біля перелазу, притиснувши кулачок до грудей, і мовчки дивилася услід. І лише через місяць, коли село зарипіло возами, проводжаючи до Матусова довгу валку з мобілізованими, серед яких на батьківському возі між братів сидів і Трохим, вона насмілилася підійти. Простягаючи йому вишитого капшука для тютюну, вона пропікала поглядом своїх великих сірих очей його душу до найглибшого закапелка, в якому він ховав од сумніву ту маленьку жарину, що ледь зажевірла минулого Великодня. Вона ледь торкнулася його руки тендітними пучками своїх ще не вироблених рук, і він було сіпнувся скочити з воза, та важка батькова рука осадила його.

— Не час, Трохиме. Не час...

Її рука так і зависла в повітрі, а він тільки прошепотів пересохлими губами: «Чекай...».

2.

Трохим сидів на вершині кургану за околицею села, і скупа чоловіча сльоза сповзала по його запорошеному, неголеному, обвітреному обличчі. А за спиною, на заході, горів залитий багрянцем обрій, немов нагадував: з якої халепи йому вдалося врятуватися.

² Матусів — село, в період Визвольних змагань 1917-20-х років центр Матусівської волості, Черкаського повіту Київської губернії, зараз Шполянського району Черкаської області.

Він дійшов. Півтора роки через пів Європи він ішов, втікаючи з німецького полону. Ішов до тієї рідної Макіївки, що не раз снилася в поневірянні. До такої жаданої Ганни, відчуття дотику пучок якої він проніс із собою через шанці війни, колючий дріт полону й стоптані в порошок дороги на довгому шляху додому. Крізь сльози він вдивлявся в стріху рідної хати, що причаїлася в густому вишняку під стрункою, як і його омріяна Ганна, грушею. Під нею він уперше побачив у цибатому дівчиську жінку. Під нею він чекав її, так і не дочекавшись. Ця груша, як дороговказ, вела його додому. Його погляд на невідомих шляхах вихоплював високі дерева й, орієнтуючись на них, він упевнено торував стежку додому, наділяючи у своїй уяві їх крони тими обрисами, що запали в його пам'ять, коли він востаннє оглянувся на своє обійстя з пагорба над Реп'яхуватим³.

Біля підніжжя кургану хвилювалося від вітру уже споловіле жито. Узлісся байраку пінилося липовим цвітом, і звідти тягнуло густим, запаморочливим медовим духом. На порослій терном канаві стояв чоловік і з-під долоні, вдивлявся у його бік. Невже це дядько Тит повернувся з фронту? – подумав Трохим, скоріше допускаючи, ніж упізнавши у ньому Тита Брайка, що лісникував у байраці. Саме там, за тернами на вигоні, під молодими дубами, куталася в кущі гордовини маленька лісницька хата, а за нею, в березі, шелестів очеретами ставочок, що набирався зі струмка, який витікав з дерев'яного зрубу кринички під столітньою липою. Туди щодня конячкою, запряженою у візок з дерев'яною діжкою, приїжджав з економії в Шостачці⁴ по воду для самоварів дядько Марко. Вони разом з Титом служили в кавалерії у Польщі, тож любили посидіти біля кринички на колоді під калиною – згадували свою молодість. Полюбляли там під липою сидіти і Трохим з Кузьмою, відпочиваючи від пошуків скарбу, що його, за переказами, заховали десь у байраці гайдуки із замку Любомирських⁵, тікаючи зі Сміли від козаків. Дядьки попихкували запашним самосадом, підкручували вуса, і згадували, як вони водили на шпацір молодих польських панянок. Хлопці, заслухавшись, сиділи з відкритими ротами, поки дядько Тит, навмисне нахмуривши брови, не кидав у їх бік: «Що роти пороззявляли, ще горобець гніздо змостить. Ану геть, ракли⁶, нероби! Перетикали своїм іржавим шворнем увесь ліс!». Хлопці, приймали усталені правила гри – зривалися і, вигукуючи: «Казав Марко Титу: «Ти повів не ту!»» – з реготом бігли з лісу.

Це було якихось п'ять років тому, а здається, ніби пів життя. Десь загубився на фронті його товариш Кузьма, та і його самого помотало. Спочатку було успішно били австріяків, його навіть Георгієм нагородили за бої у Варшавській операції, а потім пішла череда невдач – поранення, полон, втеча й довгі місяці поневірянь на чужині. Тепер усе позаду, ось ще якихось пів версти і... вдома. Трохим підвівся, сполохавши рудого лиса, що було висунув писка з нори, принохуючись до людського запаху, махнув шапкою в бік чоловіка на узліссі і спустився з кургану в жито. Намагаючись не толочити, він повільно простував до яру, що, врізавшись рівчаком у поле, розростався у величезну балку, по дну якої жебонів струмок. Біля батькової хати та балка розгалужувалася й ділила село на зелені острови, по берегах яких тулилися, кутаючись у садки, сільські господи. Жито лоскотало його своїми колосками, терлося об стоптані чоботи, як кошени, що уздріло господаря.

³ Реп'яхувате – урочище на захід від с. Макіївка по дорозі до с. Матусів.

⁴ Шостачка – урочище в долині однойменної річки (права притока Гнилого Ташлика) на північний-захід від с. Макіївка.

⁵ Любомирські (князі Любомирські) — представники польського шляхетського магнатського роду, власники м. Сміла.

⁶ Ракло – українське вульгарне слово, запозичене з німецької мови (великий пес, неотесана людина, вайло), що означає: шахрай, босяк, злодій, «дрібний злочинець з села».

На царині, попід житом, як на вишитім рушнику, білів деревій, синіли сокирки й червоними коралями горів мак. Трохим мимохіть почав рвати в букетик польові квіти і відчув, як десь у закутку душі знову зажевріла жаринка майже забутого, але не згаслого ще почуття.

Стежкою по широкому дну балки він дійшов до межі свого городу, усіяної соняшниками, по яких поплелися квасоля й гарбузиння.

Смеркало. Він піднявся на бугор і, на мить завагавшись, повернув до Ганниного двору. Раптом на вигоні біля криниці зойкнула корба, і почувся плескіт води. Трохим ступив убік зі стежки за розкішний кущ мальв, що вимахали в його ріст, і затаївся. По шляху до перелазу йшла з цебром жінка, піднімаючи босими ногами ледь помітні в сутінках хмарки порошу. В стрункій постаті було щось знайоме і до щему в грудях рідне, але Трохим упізнавав і не впізнавав у ній Ганну. Це вже було не цибате дівчисько, а струнка, з перекинутою через плече косою дівчина. Пазуха її білої сорочки була окреслена лінією високих грудей. Йому, як і тоді під грушею, забракло духу, в роті пересохло, і він ледве промовив: «Ганно!». Жінка на мить завмерла, озирнувшись на голос, глухо стукнуло об землю дерев'яне цебро, розбризкуючи воду на розігріту за день землю, і дві постаті, спочатку несміливо зробивши крок, злилися в тісних обіймах. За Даниловою хатою зареготав сич, та вони його не чули, шепчучи ніжні слова, здобрені жагучими поцілунками. А за якихось двадцять кроків, у тіні старої шовковиці, ворухнулася парубоча постать, скреготнули зуби, стиснулись у люті кулаки, і чоловік, накульгуючи, пішов попідтинню в бік Новохатківки⁷.

3.

Трохим лежав на дні вирви, що залишилася від зваленої ялини, прикиданий гіллям. Він щойно прийшов до тями і від болю в перебитій та розірваній кулею нозі ледве стримував стогін. Надворі була ніч, крізь дірку в кронах дерев виднівся найжджений Чумацький шлях. У розпареному літньою спекою лісі була задуха, але Трохима лихоманило. Від жару потріскались губи, а сили не було навіть на те, щоб підняти руку і прийняти з мокрого від поту обличчя колючу ялинову гілку. «Це, напевно, від втрати крові», – важко ворухнулася в голові думка. Намагаючись утриматися над темним проваллям безпам'ятства, він спробував зшити клаптики спогадів про сьогоднішній день. Пішло шкереберть із самого ранку: зліг від тифу Пантелей Селезень, тож Трохиму довелося брати під свою оруду козаків і його чоти. Незручність була в тому, що він зі своїми хлопцями мали атакувати бронепоезд з боку Богунового хутора⁸, а Пантелей – з боку макіївської Діброви⁹. Знаючи, що під мостом з обох боків насипу стоять чатові, Трохим з чотою ще вдосвіта просочилися по водостоку на П'яне поле і, маскуючись туманом, прошмигнули до лісу на свої позиції. Та коли спостеріг, що в напрямку хутора, раз у раз озираючись, іде старша Пантелейова донька, він запідозрив лихе. Так воно й було. Оксана розповіла, що батько зліг з гарячкою, і її прислав Гнат Зайвенко, щоб попередити Трохима та отримати підтвердження на попередньо узгоджені час і дії. В Селезні Трохим був упевнений, як у собі, але чи зможуть впоратися козаки без нього... Вибір був невеликий. Перейти залізницю він не зможе, а посилати доньку побратима до Зінька Стригуна – це наражати її на небезпеку, а задуману операцію – на зрив. Тому мусив відіслати Оксану назад, спровадивши її до водостоку під насипом, і велів бігти

⁷ Вулиця на пагорбі над ставком в центрі села, на якій жили декілька родин Новохатків.

⁸ Богунове — селище у Смілянському районі, в адмінмежах Пастирської сільради.

⁹ Діброва – вулиця на узліссі, що на південно-східній околиці с. Макіївка на Смілянщині.

рівчаком навігинці аж до валів, передати Гнату, що все в силі.

Початок бою був вдалим. Сальвою вдалося побити гарматну обслугу на платформі і, поки кулемети причісували ліс у напрямку Самгородка, звідки лупив «Льюїс» Зінька, навіть вдалося захопити декілька платформ. Та, на жаль, ворожий кулеметник не дарма гриз свої сухарі, миттю зорієнтувавшись, лупонув довгою чергою вздовж потяга, змітаючи з нього свинцевою мітлою козаків. Трохим учепився за лафета, намагаючись розвернути гармату, коли раптом, кресонувши по металу, куля ударила в стегно. Нога підломила, і він звалився на насип. Останнє, що зафіксувала його згасаюча свідомість – був чорний стовп диму, що сунув над лісом із-за повороту. То спішила з Сердюківки¹⁰ підмога червоним...

Нічна прохолода трохи остудила Трохимові чоло. Він спромігся підвестися на лікті, пересилуючи біль, обмацав ногу. На щастя, рана була туго перебинтована. Якщо не кинути в ході бою, рятуючи, винесли – значить є шанс, що повернуться і заберуть. Головне – дожити.

Потягло туманом. «Напевно, з Озера¹¹, – подумав Трохим, – адже такі старі ялини тільки на Йолковій¹² біля мосту в Шії»¹³. Він спробував дотягнутися до гілки ліщини, що звисала над вирвою, шукав, чим би зволожити потріскані губи. Це вдалося не відразу, від болю в рані ледве знову не знепритомнів. Закусивши губу, щоб не застогнати, він таки зірвав покритий росою листок і став жувати – це було мале спасибі, та все ж...

Лежачи в сховку, він міг спостерігати тільки клаптик неба, з якого подекуди сипалися зорі. Трохимові згадалося, як наступного вечора після повернення з полону і радісної зустрічі з родиною, після вимотуючих душу розмов з жінками, чиї чоловіки пропали на фронті, вони з Ганною лежали на копиці сіна під кроною груші і він цілував її несмілі і невмілі, до нього ніким неціловані гарячі уста. Гладив її волосся, що пахло любистком і сонцем. Вона відгукувалася на ніжні дотики і тулилася тремтячим від жаги тілом до нього, а тверді намистинки сосків на її пружних персах через тонке полотно сорочки торкалися Трохимових грудей, примушуючи серце завмирати. Тихо шелестів листям груші вітерець. Десь серед отави тягнув високу ноту цвіркун, інколи вона обривалася, тоді мелодію підхоплював тисячоголосий хор коників. А над ними так само нависало зоряне небо, прорізане навпіл коліями Чумацького шляху, по якому, струшуючи зорі, котився у вічність Великий Віз. Вони з Ганною загадували бажання, і ті згодом здійснювались. На Покрову вони побралися, через рік, після другої Пречистої, у них народилася донечка Надійка.

Трохим ще в полоні не раз був свідком розмов про нещасну долю України, про її славних синів– лицарів та бажану державність, тож з радістю сприйняв звістку про проголошення Центральною радою Універсалу про незалежну державу. Він активно підтримав її владу. Було сутужно, та молодість брала верх, і негаразди здавалися тимчасовими. Їх дружба, роботяща родина хоч і гарувала з ранку до ночі, зате й

¹⁰ Сердюківка – проміжна залізнична станція Шевченківської дирекції Одеської залізниці між станціями ім. Тараса Шевченка (до 1936 року – Бобринська та Капітанівка. Розташована за 3 км від однойменного села на Смілянщині.

¹¹ Озеро – урочище, на південний схід від села Буда-Макіївка на Смілянщині в адмінмежах Макіївської сільради. За легендою там було озеро, а на його березі стояло городище передскіфського періоду. Геологічні й археологічні розвідки показують наявність підземного озера та пам'яток старовини.

¹² Йолкова – обсаджена ялинами лісова дорога на узліссі в урочищі Шія.

¹³ Шія – лісове урочище на південь від с. Буда-Макіївка обабіч залізниці у бік с. Капітанівка Новомиргородського району. Примітною ознакою є залізничний міст над проїздом через високий залізничний насип. Залізниця в цьому місці робить декілька затяжних поворотів і машиніст крутив шиєю, оглядаючи чи не горять букси на колісних парах потяга.

жили заможсно. Брати хоч уже і мали свої сім'ї, трималися купи і гуртом обробляли землю. Діти ходили до школи – в родині поважали грамоту.

Почали повертатися фронтовики: хто з полону, хто зі шпиталю каліками, а хто й дезертирувавши.

І все частіше по селу чулися розмови про рівність, несправедливий розподіл землі, претензії до глитаїв з вимогами поділитися. Трохимові чудно було це слухати, бо зазвичай найбільше про це розп'якували сільські ледарі та скурвлені більшовиками фронтовики. Його теж гукали долучатися до компанії борців за справедливість, та він відмахувався від них, як від набридливих мух.

Навесні 1918 року відгомін гетьманського перевороту докотився і до Макіївки. Це ще більше загостило боротьбу між прихильниками Центральної Ради, гетьмана та радянської влади. Дійшло до того, що якось під вечір у сільській управі було застрелено сільського голову Якова Новохатька. Він хоч і був чоловіком крутим, та зла людям не коїв. Робив усе по справедливості. Тож на його похорон зійшлося все село. Відчуваючи розгубленість людей, отець Лазар запропонував громаді, щоб у пам'ять покійного, який був свідомим українцем, село присягнуло на вірність своїй Державі. Люди підтримали і, відспівавши Якова, священник відслужив молебень про зміцнення Української Держави. Та село, хоч і присягнуло на вірність гетьману та всіляко саботувало його розпорядження про підтримку збіжжям кайзерівських військ.

Все змінилося, коли до села вдерлися денікінці. Ці відразу почали наводити старі порядки, закручувати гайки, виявляючи як прихильників Центральної Ради, так і симпатиків совєтів. Довелося Трохиму з братами йти в партизани. Тож на певний час політичні чвари стихли. Цьому сприяло базування в навколишніх лісах загону матусівського отамана Яблуньки, який об'єднав навколо себе декілька дрібніших ватаг. Дух гайдамаччини, що споконвіку був властивий макіївчанам, гонив їх до лісу. Вони, захищали свої родини і не визнавали ні білої, ні червоної влади. Після того, як денікінці залишили село, на декілька місяців запанував відносний спокій. Козаки встигали й округу охороняти, і господарством займатися. А коли встановилася радянська влада, і в село поперли більшовицькі продзагони, то сутички розгорілися з новою силою.

Разом з тим, Трохим нажив ворога поза політикою. Ще в перші дні, розповідаючи про сільське життя, Ганна обмовилася про залицяння Петра, Шпакового сина, що жили через берег від Данильчуків. Кульгавий та ще й шекерявий¹⁴, від чого його й прозвали Шекерею. Він хоч і був хлопцем нівроку, та мав якусь шашіль, що гризла його душу, і від того був злий і підступний до людей. А Трохима зненавидів, бо сам залицявся до Ганни і, навіть отримавши гарбуза, продовжував блудити за нею, затаївши образу. А коли Трохим з Ганною побралися, геть оскаженів. То ні з того, ні з сього, в Данильчуків¹⁵ собака здохне, то копиця соломи згорить, то під перелазом грудки землі з цвинтаря з'являться. Трохим, було якось, піймавши його на паскудстві, добряче віддубасив, та той, розмазуючи по пиці кумачеві соплі, тільки по–собачому шкірився та шепелявив крізь розпухлі гемби: «Зажди ж, я тебе зведу зі світу. Ганна буде моєю...». Тоді якось пропустив ті слова повз вуха, а зараз чомусь защеміло серце, і в запалену гарячкою голову холодною гадюкою заповзла думка: «А що як і справді він помре, то невже Ганна дістанеться Шекері?». Зі злості він спробував сісти й від

¹⁴ Шекерявий – діал. від шепелявий.

¹⁵ Данильчуки (Даниленки) – вуличне прізвище від імені старшого в родині Новохатьків – Данила.

болю знову знепритомнів.

Невідомо скільки часу він так пролежав. Прийшовши до тями, він відчув у роті солоний смак крові, напевно, від прокушеної губи. Він лежав, тамуючи біль, боячись поворухнутися, коли раптом почув, як тріснула під чиймись ногами галузка.

– Невже звір кров почув? – устиг подумати Трохим, коли раптом чийсь голос тихо, майже пошепки, покликав: «Брате.... Трохиме...». І він, зібравши залишки сил, немічно простогнав: «Я тут».

За мить над ним схилилися два ледь помітні на фоні неба силуети, в яких за голосами він упізнав братів: Михайла й Анатолія.

Відчуваючи, як тануть сили, тримався ж, бо тільки силою волі, сказав: «До Ганни не везіть, везіть до батька, через Кажанове¹⁶, берегами...менше чужих очей. Та заїдьте до старого лісництва, там за стайнею, під стогом соломи, заберете «Льюїса». Не боєць я тепер, та живим не дамся».

4.

Їхали мовчки. Кожний думав про своє. На Дядівському¹⁷ хуторі загвалтували собаки, коні злякано фиркнули й припустили над Іваньковим¹⁸, та Михайло натягнув віжки, спрямовуючи підводу в бік Лебедина¹⁹. Він віз фершалку, яку знайшли через отаманову подругу. Їх ватаг, Чорний Ворон²⁰, завжди наголошував, щоб у разі поранень не зверталися до місцевих. Лебединська панянка була перевіреною людиною і поставила на ноги не одного Вороногого побратима. Те, що без лікаря не обійтися, зрозуміли у батьковій хаті, коли розмочили закривавлені бинти й побачили розірване кулею стегно з осколками кістки. Та й Трохим не приходив до тями, розтрусили лісовими дорогами, горів і стогнучи марив. Ледве вдалося заспокоїти Ганну та відрядити з донькою додому, щоб не викликати підозру. Сестрам теж наказали не вештатися по вулиці, а для допитливих сусідів вдавати хворобу Федоськи.

Михайло правив навпростець, щоб уникнути небажаної зустрічі з чонівцями²¹. Віз не скрипів, – ще вчора, збираючись у Буду по Трохима, щедро змастили осі коломаззю²², – тільки під колесами полускувала стерня. Та ще серед степової тиші стоголосим хором будили ніч цвіркуни. Михайлові пригадалося, як у дитинстві, допізна возячи з батьком та братами снопи з поля, завжди викликався вкладати на хуру²³ рубля²⁴. Ув'язавши його поверх снопів, він влягався на них горілиць і плив, немов на човні, поглядом шукаючи серед зоряного безмежжя знайомі сузір'я. Спогади втихомирили розтривожену клопотами душу, і на якусь мить Михайлові здалося, що не має ніякої війни, а вони з братами – парубчаками зараз поскладають снопи й, умившись теплою водою з жолоба, будуть вечеряти свіжим молоком з глечика й пиріжками з яблуками. Ще теплими, з карамельками підгорілого у печі соку на рум'яних підошвах. Воза гецнуло на рівчаку, і лікарка, що задрімала на соломі, злякано зойкнула за спиною.

¹⁶ Кажанове – лісове урочище на південно-західній околиці с. Макіївка

¹⁷ Дядівський хутір (Дядівське) – родинне поселення заможного макіївчанина Дяді, в урочищі Іванькове.

¹⁸ Іванькове – урочище на південний-захід від Макіївки у напрямку с. Лебедин.

¹⁹ Лебедин – під час Визвольних змагань 1917-20 років село, центр Лебединської волості Чигиринського повіту Київської губернії

²⁰ Чорний Ворон – Іван Якович Черноусов (в більшовицьких документах фігурує також під прізвищем Черновус), військовий діяч часів УНР, повстанський отаман Звенигородщини і Холодного Яру, командир Лебединського полку Холоднороської республіки.

²¹ Частини особливого призначення (ЧОП, рос. ЧОН) – воєнізовані більшовицькі загони, створені в 1919 році при заводських партосередках, райкомах, губкомах партії.

²² Коломазь – мазь для коліс воза із суміші дьогтю й смоли.

²³ Хура – великий віз, підвода. В цьому випадку для перевезення снопів.

²⁴ Рубель – довга жердина, яку кладуть зверху на віз із сіном, снопами й притягують за кінці вірьовкою до воза так, щоб, придавивши, утримати вантаж.

– Не бійтеся, – тихо промовив Михайло, – все гаразд, можете подрімати, ще тільки Скалина²⁵.

Із балки від ставу потягло прохолодою.

– «Ось візьміть укрийтеся», – Михайло подав жінці старого сіряка.

Поки лікарка вмощувалася, підвода викотилася на гребельку, і коні похапцем почали хватати молодий мишій, що густо усіяв край греблі. Давши коням волю, сам присів біля кринички під вербою, зачерпнув з– поміж осоки пригорщ холодної води й обмив обличчя, проганяючи втому й дрімоту.

Михайлові знову згадалося дитинство, і як вони родиною вибиралися у Лебедин на базар. Проїжджаючи Скалину, батько завжди наганяв хлопцям страху, розповідаючи небилиці про русалок, які заманювали до себе в став необачних парубків. Та про Шептицький Яр, що був попереду, і в якому часто грабували одиноких подорожніх.

Михайлові пересмикнуло плечі, не так від дитячих страхів, як від недавніх спогадів, що свіжими ранами ятрили його душу. Він поспіхом вибрався на греблю, розмотав з люшні віжки й, застрибнувши на полудрабок, хльоснув ними коней. Коні нехотя потягли воза під бугор, а Михайло знову поринув у спогади.

Уже майже рік минув відтоді, та кулаки й серце все ще стискалися від згадки про той день.

Після розгрому денікінців, чота, яку очолював брат Трохим, влилася в загін Яблуньки. Грабський ліс²⁶ – це, звичайно, не Холодний Яр, та все ж міг прихистити й більше козаків. Тож Яблунька²⁷ заходився домовлятися з іншими отаманами – Гонтою та Гризлом, що ходили рейдом по запіллю червоних навколо його вотчини. Загін Чорного Ворона на той час був у Холодному Яру.

Вивідники, що були послані Яблунькою у бік Шполи, принесли звістку, що там з'явився авангард кавалерійських полків будьонівської бригади Першої Кінної Армії. Того ж дня підійшли основні підрозділи загону Гонти²⁸. Засіли радитися. Лютий наполягав на атакуванні маршових колон будьонівців, а Яблунька вважав це самогубством і пропонував напасти на штаб і тили, коли ті стануть поблизу на постій. Його підтримав і Зінько Стригун. У ході суперечки Зінько скипів і, зібравши свій загін, гайнув у Самгородок.

Як стало відомо пізніше, здоровий глузд узяв таки верх над гординею, і він висунув у бік Ташлика дозор, який і застеріг про підхід будьонівців з Ротмістрівки. Це означало, що їх беруть у кліщі.

Часу й людей на організацію засідки було обмаль, тож Зінько пішов на хитрість. Він замаскував на вузькому виїзді з яру борони, зубками вгору, і коли підійшов авангард будьонівців, вискочив у них перед носом та, зробивши декілька пострілів у їх бік, драпонує у Макіївку.

Побачивши легку здобич ті кинулися навздогін, та наростаючий тупіт сотень копит ураз обірвався, а натомість над степом залунали крики болю і лайка, що, змішалися з

²⁵ Скалина – урочище на південний-захід від с. Макіївка, на водорозділі в бік с. Журавка. Струмок з цього урочища живить верхів'я річки Турія (інк. Гептурка, притока Великої Висі).

²⁶ Грабський (Лебединський) ліс лісовий масив, що розкинувся на стику чотирьох районів (Шполянського, Смілянського, Кам'янського) Черкащини та Новомиргородського району Кіровоградщини.

²⁷ Яблунька Василь Михайлович – один з отаманів, уродженець Матусова. Його загін базувався в Грабському лісі в околицях Лебединського монастиря та діяв у навколишніх волостях. Основу загону складали вихідці з навколишніх сіл, найбільше з Макіївки. Біографія не відома, як і місце смерті.

²⁸ Іван Гонта – псевдо Лютого-Лютенка Івана Макаровича, повстанського отамана Холодного Яру (1919-1922)

іржанням покалічених коней. Передні, падаючи, потрапляли під копита задніх, що все напирали й напирали.

Зінькова вигадка хоч і не нанесла великої шкоди, та все ж десятки ворожих вояків разом з кіньми корчилися на землі від нестерпних мук, а по них мчали інші й теж падали, збільшуючи завал. Вигравши якусь дециму часу, повстанці летіли назустріч вітру і раділи почувши тривожний звук дзвону, що гудів з високої дзвіниці Макіївської церкви на всю округу.

Та Зінько не знав, що вчора після його демаршу Лютий, не зважаючи на заперечення свого побратима Семена Гризла²⁹, що на той час підоспів з Черкас, все ж таки зчепився з тилами кавалерійського полку, що проходив у бік Капітанівки. Втягнувшись у гарячці бою на лісову дорогу в Шії, три кавалерійські сотні гонтівців попали під роздачу. Притиснуті кинджальним вогнем до високого залізничного насипу, врятувалися лишень ті, кому пощастило перемахнути через залізницю, та хто втовпився у вузький, ледве на дві підводи, проїзд під залізничним мостом.

Вирвавшись із пастки, вони помчали Носачівським полем³⁰ повз Романенкову садибу³¹, через Скалину в бік Лебедина. Декілька сотень вершників, піднімаючи копитами коней хмару рудої куряви, неслися на зустріч своїй погибелі, не знаючи, що над Шептицьким Яром уже вишикувалися в ряд з десятків тачанок, хижо позиркуючи цівками кулеметів на схід.

Залетівши в Скалину, де стояли, прикриваючи його тил, загони Яблуньки й Гризла, зупинилися.

Лютий згарячу було накинувся на Гризла за те, що той не підтримав його вилазку та, спіткнувшись об тяжкий погляд Яблуньки, здувся, як міхур. І вже, звертаючись до нього, сказав примирливо: «Таки ти мав слухність, Василю. Що будемо робити далі?».

Той, витираючи шапкою спітніле обличчя, зиркнув спідлоба кібцем і мовив: «Скільки хлопців положив ні за цапову душу. Та й однорогих³² роздратував. Тепер одна рада – треба ділитися й окремими загонами пробиратися до Холодного Яру, поки нас тут не перерізали, як захланних ягнят. Я зараз у Макіївку, прихоплю фуражу, пошлю підводи за побитими, похоронимо, а завтра по обіді вирушимо. По дорозі заїду по Зінька і спробую через Богунове проскочити на Чигиринщину».

– Не тримай, брате, зла. Тепер бачу, що твоя правда, але хто ж знав, що розведуть нас, як старих горобців на м'якині, – відповів Лютий і простягнув важку чоловічу долоню. Та вона так і повисла в повітрі. Іванові щоки побуряковіли, ходуном заходили жовна на вилицях. Він рвучко повернувся і пішов до коня. Відчувалося, що офіцерський гонор заважає йому визнати помилку перед мужиками. Вже сидячи у сідлі, кинув Семенові: «Йдемо до Лебедина. Ти зі мною?». Гризло промовчав, і Лютий продовжив: «Заночуємо у Шептицькому Яру³³. Чекатиму до схід сонця».

Поки гонтівці понуривши голови виїжджали попід лісом зі Скалини, Семен Гризло відвів Яблуньку вбік і заговорив: «Василю! Брате! Ми з тобою вирости в отамани й загартувалися в партизанці, а Іван – кадровий офіцер, і йому важко позбутися того гонору, який йому втовкмачили «їх благородія». Та й ворог у нас зараз непростий –

²⁹ Гризло – Гризло Семен Григорович, повстанський отаман Холодному Яру.

³⁰ Носачівське поле – місцева назва поля, ймовірно за прізвищем (прізвиськом) власника. Подібні мікротопоніми: Сіракове, Паточина, Кизикове та ін.

³¹ Романенкова садиба – садиба лісника на прізвище Романенко.

³² Так дражили червоноармійців, які носили будьонівку (богатирку, фрунзівку) – формений головний убір, сукняний шолом особливого зразка, формовий головний убір військовослужбовців Робітниче-селянської Червоної армії.

³³ Шептицький Яр – урочище на північно-східній околиці с. Лебедина.

більшовики брехливі, як той шолудивий пес. Тож будьмо терпимі до тих, хто, як і ми, любить Україну, не шукає життя без неї та готовий накласти головою за цю державу. Лютий – гарний вояка, хоч і запальний. Та й вірний, не триматиме каменя за пазухою, перегорить. Бувай... Бережи нас Бог, для України. А якщо й судилося нам померти, то вже краще в бою з ворогом, чим у гризні між собою».

Семен розвів руки для обіймів, і Яблунька посвітлів обличчям. Вони міцно, по-чоловічому, обнялися. За роки війни вже звикли кожного разу прощатися, бо хто зна, чи зустрінуться ще. Скочивши на коня, Гризло махнув своїм козакам рушати, пришпорив вороного й кинувся наздоганяти Лютого.

А Яблунька, маскуючись від лихого ока, повів свою сотню балкою через поле до Іванькового Яру. По дорозі він декілька разів вискакував конем на схил балочки, вдивляючись у куряву, що ховала в собі побратимів.

Копита коней процокали по найждженому колесами возів цілику польового шляху, і перші вершники уже спускалися ледь помітною колією до Дядівського хутора, коли раптом за спиною, з боку Шептицького, у декілька цівів замолотили «Максими». Яблунька так рвонув за повода, що кінь звівся на диби. Осаджуючи його, отаман кинувся попід узліссям на бугор над Кизиковим Яром, і поки козаки доганяли його, він уже встиг роздивитися, як під Грабським лісом, прямо серед хмари куряви, піднятої загоном Лютого, спухли кущі вибухів. Майнула думка, що ті декілька хвилин прощання можуть врятувати Гризла з хлопцями від нещадного розстрілу впритул. Його три сотні були у невеликому вибалку, і за піднятою курявою переднього загону їх не помітили. Було видно, як Семен із загоном метнувся праворуч, намагаючись вдарити будьонівцям у фланг, і якщо червоні командири не залишили там заслін, то у нього є шанс поквитатися з Лютим, порятувавши йому життя. Яблунька уже було захотів пришпорити свого гнідого і повести сотню на виручку побратимів, як помітив рух під лісом зліва. Овернувшись, він побачив, що з-за лісу, в Шії, вихопилась колона кіннотників, яких перед цим намагався «прорідити» Лютий. Тепер йому стала зрозуміла тактика будьонівців і дивна балакучість пійманого вчора вивідника, який плів їм казки про заборону бригадам 1-ї кінної втягуватися в бої на марші. Їх виманювали з лісу, і, потрібно віддати належне ворогу, це їм вдалося. Єдине, чим він може допомогти в цій ситуації Лютому з Гризлом – це спробувати відтягти на себе хоч частину кінноти, що зайшла їм у тил і от–от вдарить у потилицю.

– – Пантелей! – гукнув до Селезня Яблунька. – Бери хлопців і мерщій у Кизикове. Коней зведіть до Білої кринички, а самі лаштуйте засаду. Мені залиш брата з двома «Льюїсами», хлопців поклади по західному схилу, а сам з кулеметом сядь на старому дубі, там, між іншим, в дуплі, пару схованих «репанок»³⁴ знайдеш. А ми з Іваном зараз причешемо однорогих, щоб вони кинулися на нас, і будемо відходити в Ключку, заманюючи їх під ваш вогонь.

Вони з Іваном похватали кулемети і розбіглися на декілька десятків сажнів, щоб курява не заважала цілитись, і ударили довгими, на розплав дула, чергами по кінноті, що вже встигла розгорнутися в лаву. Було видно, як лівий фланг лави, що вже доскакала до Романенкової садиби, почав валитися сторч головою, а от другий ескадрон, побачивши непереливки й помітивши кулеметників, зі свистом та оголивши шаблі, почав забирати вправо.

³⁴ Австрійська [ручна граната Zeitzündergandgranate](#) (ще «кукурудзина»).

– Іване! – крикнув Яблунька, – ходу до лісу..., я прикрию... потім ти мене.

Перший десяток будьонівців уже вискочив на белебень і вчвал кинувся наздоганяти кулеметників, що врозтіч бігли до узлісся. І не встиг Яблунька, вламуючись, як сікач, у густий підлісок заскочити до лісу, коли з дуба заторохтів «Льюїс», а з Кизикового Яру ударила сальва рушничних пострілів. Коні, що галопом влетіли у свинцевий рій, покотилися перекидьки, ламаючи шії, ноги, підминаючи своїх вершників. Зо два десятки уже валялися, а задні ще набігали, затоптуючи лежачих. Навперейми тим, хто все ж зумів розвернути коней, одна за одною полетіли декілька «репанок», додаючи нових нот у пекельну симфонію людського болю, жаху і добірного великодержавного мату. Скажені свинцеві оси вжалили ще п'ятьох «однорогів», поки ті встигли сховатися за белебнем. Вискочивши з-за канави, Яблунька скомандував половити вцілілих коней, зібрати трофеї і, якщо є живі будьонівці, запропонувати їм перейти на сторону повстанців.

Платон Яровий, чия чота була в засаді з боку Кизикового Яру, з хлопцями перебіжками почали наближатися до нагромадження людських і кінських тіл. Частина з коней доходила в конвульсіях, інші жалібно іржали, пробуджуючи в душах вчорашніх хліборобів сором за скоєне – коні не винні. Серед десятків мертвих червоноармійців ледве зо три подавали ознаки життя, над одним з них і нахилився Яровий. Раптом з-за крупа мертвого коня гримнув постріл. Куля, випущена з «Маузера» майже впритул, вцілила Платону в обличчя і, вирвавши шматок черепа, просвистіла у Михайла над вухом, забризкуючи його кров'ю й мізками кума. В ту ж мить молодий жидок у шкірянці скочив на ноги і, накульгуючи, попетляв у поле. Михайло навскид, не цілячись, вистрелив з обріза. В обтягнуту чорною шкірою спину наче хтось із усього маху утрів довбнею. Куля, тонко вискнувши в рикошеті від латунного кільця португеї, збила з голови кашкета, а парубчак проорав носом стоптану кінськими копитами землю.

Пересмикнувши затвор, Михайло рушив до вбивці Платона з наміром пристрелити того.

– Стій! – крикнув за спиною Яблунька. – Залиш, допитаємо.

Михайло, скреготнувши зубами, схопив утікача за комір і рвучко підняв його на ноги. Той, худий і довгий, у чорній шкірянній тужурці нагадував в'юна. По рудому від порошу безвусому обличчю стікали з розбитого носа на підборіддя червоні шмарклі. А витріщені від задухи очі й відкритий в марній спробі вдихнути в сперті від удару груди повітря рот додавали йому схожості з викинутою на берег рибиною.

За схилом підіймалася хмара куряви, й чувся тупіт кінських копит. Сумніватися у намірах червоних поквитатися – не було резону, і Яблунька махнув, щоб відходили до лісу. Штовхаючи попереду комісара і несучи тіло Платона, козаки заскочили до лісу. І вже спускаючись крутосхилом до Білої Кринички, почули, як обіззався Пантелеїв «Льюїс», помщаючись зайдам за вбитого побратима.

Поки вгамовували джерельною водою спрагу та підтягували зброю, отаман нашвидкуруч допитував полоненого. Той спочатку викобеньювався³⁵ та корчив із себе героя, агітуючи за «ідеали мірової революції», поки Яблунька не витягнув нагана; потім намагався гарантувати заступництво, в разі добровільного складання зброї. Розгарячений боєм, командир не оцінив райдужної перспективи і поставив у цьому

³⁵ Викобеньюватися – грубо до слова «вередувати»

монолозі жирну крапку... прямо посеред лоба.

– – Відтягніть це падло до провалля, щоб не смердів біля кринички, – сказав роздратовано Яблунька, ховаючи нагана до кобури.

Сотня сіла на коней, перейшла берег і, витягуючись у довгу вервечку, стежкою попід лозами рушила в бік Макіївки.

Фиркнув борозний³⁶, щось почувши... Михайло випірнув з виру болючих спогадів, прислухався: степ німував, стомилися навіть цвіркуні, тільки десь попереду дзявкнув лис. Їх після того злочасного дня набігло сюди до біса. Та й не дивно, черниці, яких будьонівські командири змобілізували звозити побитих, і які тиждень звозили й хоронили повстанців, говорили про сім сотень.

Своїх червоні звозили до Лебедина і з почеснями хоронили в братських могилах. Їх Гонта з Гризлом теж нашаткували немало, тож поживи звіру вистачало.

Дорога пішла вниз – починався Шептицький Яр. Михайло намацав під сіном обріза, клацнув затвором – досилаючи у дуло патрона. Зістрибнув з воза і взяв коня за вуздечку, притримуючи на косогорі. Гнідий почув господаря, ткнувся мордою у руку, але продовжував насторожено стригти вухами, ловлячи найменші звуки, та фиркати. Тварина відчула кров, якою була густо просякнута земля.

Так само він фиркав і стриг вухами, коли вони в'їжджали в Макіївку після бою на Носачівському полі.

Зупинившись на узліссі, над Стрільцевим, Яблунька роздав команди: кому поховати хлопців, побитих на Йолковій в Шії; кому готувати фураж, кому послати гінця до Зінька в Самгородок, а кому – в дозори. Михайла ж відпустив похоронити Платона.

Михайло підійшов до брата.

– Перекажи Мотрі, щоб зібрала на завтра в дорогу сидора, а я допоможу похоронити кума. – попросив Трохима і з понуреною головою пішов на Зайвівку до кумової садиби, ведучи на поводі свого і його коня з тілом небіжчика.

Почувши тупіт копит, з дворів виходили люди, впізнавали у перекинутому через сідло тілі свого сусіда, знімали шапки та хрестилися. Михайло помітив, як у дворі, за невисоким плетеним парканом, вийшла з хліва кума Горпина з дійницею в руках. Побачивши вершників, вона поставила відро з молоком на спризьбу і пішла до перелазу. За нею, вискочили з-за причілка двоє близнюків, Михайлових похресників. Жінка вийшла на шлях почала вітатися до знайомих козаків, та, побачивши їх понурі обличчя, повернулася вбік Михайла. Він не відвів очі, тільки зіціп зуби та стягнув з голови шапку. Горпина схрестила на грудях руки, кинулася повз нього до свого коня в останній надії, що чоловіка поранено. Та вгледівши його прострелене жовте, як віск обличчя закрила долонею рота і, завиваючи, осіла на землю. А від воріт, збиваючи об грудки босі ноженята, бігли до матері двоє білобрисих сиріт.

Михайло саме закінчив ладнати домовину і застеляв її свіжими пахучими стружками, коли з церкви надсадно загудів дзвін. Сполохані селяни повискакували з

³⁶ Запряжений у парі кінь або віл, що під час оранки йде борозною. Другий в парі – це підпряжний.

дворів на шлях. Михайло, підперезуючись портупеею, теж вийшов з двору. А шляхом з центру, на змилених конях, летіли Зінкові розбишаки, щось гукаючи до остовпілих макіївчан. Крізь тупіт копит Михайло ледве розчув: «Червоні... Самгородка... Рятуйтеся!». Кинувся у двір, поспіхом узув на босі ноги чоботи, схватив обріза і, вже застрибуючи на коня, крикнув Горпині, що завмерла на порозі: «Тікай до лісу! Рятуй дітей!». А сам, пригнувшись до кінської шиї, вдарив шпорами й вилетів через перелаз з двору. Повз нього мчали верхи поодинокі побратими, навмання стріляючи у насадаючих будьонівців.

Він теж вистрілив у вилітаючих з куряви з оголеними шаблями вершників і рвонув до лісу. Його врятувало те, що Яблунька, який був у Макара Яковуші на постої, загаявся, сідлаючи коня. Тож зрозумів, що непереливки, і почав пригощати незваних гостей «кукурудзою»³⁷, присолуючи з нагана. Не скупився на гостинці й Макар – прикриваючи командира, посилав з німецького Маузера кулю за кулею. Поки зайти оговтувались, козаки метнулися через город до лісу, і вже були коло Царькового хуторка³⁸, коли куля збила з коня спочатку Макара, а потім вжалила в спину і Яблуньку. Той втримався в сідлі, й кінь заніс його до лісу, де він і згинув. Більше ніхто з побратимів отамана не бачив.

Не бачив усього цього й Михайло. Він перелетів учвал берег і вискочив стежками Діброви за село. Зупинився на високому валу древнього городища, в безсилій люті зім'явши в кулаці шапку, крізь сльози дивився, як починало диміти село, як лементували, зігнані до церкви жінки... Не в силі все це спостерігати, він заскочив на коня і з понурою головою попрямував у бік Богунового.

Це вже згодом, зустрівшись у Холодному Яру з Трохимом, якому з сусідами вдалося вислизнути з села через Байрак та пересидіти до вечора в руїнах економії в Шостачці, він дізнався про Варфоломіївську ніч у Макіївці. Біснующись, що не спіймали Яблуньку з Гонтою, а на їх показову страту приїхав сам вусатий Семен³⁹, однорогі четвертували біля церкви декількох спійманих козаків, перегвалтували хтозна стільки дівчат і молодниць, забрали понад сто коней, а наостанок – спалили всю Гринівку й пів Зайвівки⁴⁰. У тій пожежі згорів і Михайлів кум, небіжчик Платон, якого так і не встигли похоронити по-людськи. Не дали похоронити й Макара Яковушу, який, упавши за мертво на своїй межі, так там два дні й пролежав, розкинувши руки, немов захищаючи свою землю, поки хтось крадькома не пригрів його там же землею, щоб не розтерзали звірі.

Вони горіли помстою, рвалися з Холодного Яру на пошуки Яблуньки, щоб знову зібрати загін і мститися за своїх побратимів, рідних, за спалені оселі й зруйновані вщент мрії, не знаючи, що ніколи вже не зустрінуть свого отамана і більшості побратимів. Їх, кого заручниками, кого амністією виманять з лісу, щоб підло вбити й закопати без хреста й могили. Не здогадувалися й про те, що Чорний Ворон, цей неговіркий, наче витесаний з каменю, що й слова вимовляв, наче брили підважував, чолов'яга, який прийняв їх до з'ясування долі Яблуньки у свій загін, навік пов'яже з ними своє життя й боротьбу.

Михайло так загруз у спогадах, що незчувся, як спереду пострілом прозвучало «Тпррру», а над головою прогуділо таким знайомим голосом: «Не балуй. Встрелю!».

³⁷ «Кукурудза» те ж саме, що й «репанка» – австрійська ручна граната Zeitzunderhandgranate. Випускалася у двох варіантах: з ручкою та без неї.

³⁸ Родовий хутір заможної родини Кушковых на прізвисько «Царі», що розташовувався на узліссі на місці теперішнього кладовища.

³⁹ Вусатий Семен – Семен Будьонний.

⁴⁰ Гринівка, Зайвівка – історичні назви вулиць с. Макіївка.

Рука так і вклякла, не дотягнувшись до обріза, бо за голосом він упізнав Чорного Ворона.

– Здоров був, Вороне!

– О! Це ти Михайле? – прогудів Іван. – Дай, Боже!.. Куди прямуєш?

– Та, ось, – Михайло повернув голову до лікарки, що принишкла під сіряком, що й не була помітна в темряві, – Оксану від Трохима везу.

– То Трохим живий? – в Івановому голосі забриніли здивування і радість. – Бо ми, переказуючи, де він захований, не вірили, що застанете його живим. І вже звертаючись до лікарки, запитав: «То як, Оксано, виживе мій побратим?».

Та, оговтуючись від переляку, поправила хустину й відповіла: «Рану промила, почистила і зашила. Шину накладла... Але він втратив багато крові... Надія є, але зліг надовго...».

– Іване Яковичу! – озвався Михайло, – Трохим хотів тебе бачити. Може б знайшов час провідати?

– Гаразд, Михайле, навідаємось. – і оглянувшись у темряву, перепитав у когось, – Навідаємось?

– Авжеж! – почулося з темряви, і по голосу Михайло впізнав Зінька.

5.

Петро Шпак з простягнутою покаліченою ногою сидів на призьбі подзьобаної дощем хати й смоктав самокрутку. Село давно вгомонилося і стомлене тяжкою працею спало. То там, то там подавали голос півні, й подекуди по– ледачому обзивався чийсь собака.

Шекеря, а саме так по– вуличному дражнили Петра, любив сидіти о цій порі й мріяти, як він забагатіє і з ним, як з рівним, будуть вітатися заможні Дяді, Ковіти, Селезні, Царі, Киби, Зайвенки⁴¹. Як вони будуть його запрошувати до гурту, питатимуть поради й вважатимуть за честь мати його за зятя. Правда, він не знав, де в нього візьметься багатство, але на те й дурень, щоб багатіти думкою.

Небо цієї пори було особливо темним і, наче його кіт Циган, тулилося до землі, а від цього зорі здавалися ряснішими, більшими і яскравішими. По сусідських садках гупотіли перестиглі груші й ранні яблука. А на його белебні нічого з дерев не приживалося, та й бажання морочитися в нього не було. Завжди, як закортить, можна було пройтися по чужих. Особливо полюбляв Петро навідуватися з хваткою і мішком до Гриценкового садка. У ньому було з півдесятини яблунь різних сортів, що їх той навикопував у Шостачці, коли громили Терещенкову економію. Особливо полюбилися йому ранет курський та циганки. Останні долежували до Великодня. А ще тут можна було крадькома половити хваткою рибу, у викопаному Заступом ставочку. «Заступом» Гриценка прозвали за його непомірну любов копати землю, особливо на чужих городах, і перевозити у свій садок. Одного разу дядьки, спіймали його за цим заняттям, та так віддубасили, що думали – не виживе. Ні, відлежався з тиждень, замостив дощечкою пахову грижу, що вилізла від важких чобіт сусідів, і знову за своє.

Сам Петро, змалечку зростав у материнській жалості через своє каліцтво, і тому не звик гарувати, й хоч силою Бог не обділив, він волів молотити язиком, а не ціпом. Хоч

⁴¹ Прізвища та прізвиська заможних макіївських селян.

і це виходило у нього не дуже гарно. Коли семирічним він упав з воза, то не тільки розтросив коліно, а й надкусив язика, ударившись підборіддям об поросяче корито. Відтоді й прилипло до нього це прізвисько – Шекеря. Першим, як не дивно, так його обізвав батько. Дивлячись, що той, навіть одужавши, не хотів і за холодну воду братися, спересердя кинув: «Ледащо шекеряве». Ну, а коли вже парубчаком він, не лише огризнувся на батьків докір в неробстві, а й зламав, кинувши йому під ноги, пужално батога, яким той замахнувся, старий Шпак вигнав його з дому.

Після цього прикрого випадку Петро геть пустився берега. Дядина Якилина, бездітна вдова, що жила через хату від батьків, радо пустила його до себе, оточила не збавленою материнською любов'ю, та чого не могла йому дати, так це достатку. А він, звикнувши смачно їсти й солодко спати, добирав нестачу тим, що прибирав до своїх рук все, що не там лежало. Тож за ним закріпилася слава базіки, ледаря й ракла. Незважаючи на це, він мріяв про велике кохання, сім'ю, дітей, і не з ким завгодно, а з красунею Ганною. Та всі його мрії зруйнував Трохим. І все ж він свято вірив, що рано чи пізно зможе домогтися Ганниної руки, аж раптом, як сніг на голову, той повернувся з полону й відразу засватав дівчину його мрії. Від згадки про той вечір його знову затіпало від люті, як і тоді під шовковицею, коли він спостерігав зустріч Ганни з Трохимом чотири роки тому. З тієї миті він зненавидів Трохима, його дружню родину, його доньку, садибу, навіть собаку Бровка. Одна згадка про них випалювала дотла його душу, і тільки Ганні він готовий був пробачити все. І коли Трохим побив його, спіймавши на шкоді, він зарікся звести того зі світу.

І от, марнуючи час на сприйзбі, він раптом почув у березі стук копит та пофиркування коней. «Хто б це міг бути?» – свердлила охоплений злобою мозок думка. І він, до кінця не усвідомлюючи, навіщо це робить, пошкутитьгав через берег, потім городами, до обійстя старого Данила. Якби не гарбузове бадилля, що мов сільця ловило за ноги, він би встиг, а так тільки й угледів двох чоловіків, що заносили щось у рядні до хати. І все: ні світла, ні звуку, як вимерло. Перегода вискочила Ганна, а згодом хтось один із мужиків вийшов та так і сидів на возі, не випрягаючи коней, тільки рептуха повісив, і вони, тихо пофиркуючи, хрумкали овес. А сам чоловік потайки в рукав курив цигарку – вітер доносив до Петра запах самосаду. Він було хотів підкрастися ближче, та страх пересилив допитливість, і він не наслідившись, пошкутитьгав на Новохатківку.

6.

Іван, пустив коня кроком і виїхав з Мар'янівського лісу, де був їхній тимчасовий прихисток. Вони їхали до Макіївки провідати Трохима й дізнатися, яка ситуація в окрузі. Поруч, похитуючись у сідлі, мовчки їхав Зінько. Їхали мовчки, за добу, після невдалого бою під Будною, був час наговоритися...

Вибалками виїхали до Чернечого хутора, об'їхали його по дузі. Пристоявши обабіч шляху, поки з Великого Реп'яхуватого проїдуть дві підводи з околотом⁴², рушили до байрака. Навкісною дорогою, що вела на куток Зеленьківка, було ближче, та не хотілося зайвий раз попадатися на лихі очі. За перехрестям в'їхали у вершину, коли вже смеркало.

Іван хотів було заїхати до Тита, що глядів цей напрочуд гарний лісок, розпитати, що чути в селі, та Зінько застеріг: той недавно привіз із Черкас, де парубком наймитував у попа, овдовілу молоду попадю. Що за людина – невідомо, тож краще

⁴² Снопи житньої соломи, обмолочені нерозв'язаними або перев'язані після обмолоту (зазвичай для вшивання покрівлі).

постерегтись. Іван згодився. Попили з кринички джерельної води, напоїли з жолоба коней та, щоб розім'ятися, повели їх за повіддя попід ставком. Обминаючи Титову хату, піднялися стежкою під липами, що росли над проваллям, до поля. Пристояли. На кутку за полем було темно і тихо... Та все ж вирішили перестрахуватися. Іван залишився біля коней, а Зінько, озираючись, пішов стежкою до хат, що білою мережкою обрамляли уतिकане полукіпками поле.

Щоб не бовваніти на полі, Іван повернув коня, з'їхав на схил широкого яру де сховалися мов у великих долонях: байрак, ставок і зо два десятки хаток, густо натиканих між вишняками й високими акаціями. Він козакує в околицях Макіївки лише три роки, а здається, що знає тут кожну стежку і людей сприймає ріднішими, ніж своїх у Товмачі. Спогад сколихнув хвилю ніжності в його душі, зашкарублій від щоденних загроз, крові й смертей. Він наче відчув тепло материнського лона, до якого горнувся малим щоголю, ховаючись від своїх дитячих страхів. Згадався запах її рук, що пахли свіжими хлібом і молоком. Він відчув себе малим хлоп'ям так явно, що довелося струснути головою, щоб повернутися у реальну дійсність, що таїла в собі смертельну небезпеку.

Іван прислухався: у хліві садиби, що височіла потойбіч яру над великим садком, заревіла корова. В тому обійсті жив Титів брат, Сакво Брайко. Вони з Зіньком інколи заїжджали до нього по дорозі у Самгородок попити води, розпитати про новини.

А ближче до берега, у садибі Кибів, що впізнавалася за великою пасікою, напевно, перековували коня. Було чутно, як шкребе по копиті терпуг, а голос Павла гукає до малого Якова, щоб приніс ухналі. Він впізнавав цих людей, хоч і були вони ледь знайомі. З кимось зустрічався в загоні у Яблуньки, хтось ділив з ним довгі зимові вечори в глибоких землянках серед крутоярів під Лебединським монастирем, про когось розповідали вивідники в ході планування акцій... За спиною в полі луснула суха стернина, і дуло «Льюїса» в руках Івана різко повернулося на звук.

– Це я! – обізвався Зінько. – Михайла нема, поїхав з Тольком за снопами. Мотря послала Фанаська попередити про нас. Сказала, що коней можна поставити в клуні, щоб не мозолили очі, й через яр піти пішки.

– Слушно, – мовив Іван і, подавши Зінькові скоростріла, скочив з коня. – Нічого бовваніти на тлі згасаючого обрію.

Взявши коней за повіддя, пішли стежкою, порослою високими стеблами петрового батога.

Поки завели й прив'язали коней, умилися з дороги, прибіг Афанасій – їх чекали.

Спустилися межею Крамарового городу в яр і там натрапили на Григорія, що чекав їх, опершись на вербу. Обнялися. Гриць намагався відправити малого додому, та той захникав хитруючи мов: вже поночі, і він боїться йти сам. Довелося змиритися. Іван тільки посміхнувся у вуса...

Розпарений за день серпневим сонцем яр пахнув чебрецем і медом, нагадуючи Іванові запах яблучного Спаса в церкві з його далекого дитинства. Стрекіт коників був схожий на тріск свічок. І так йому захотілося, щоб зараз поруч опинилася кохана Тіна, й оксамитовий голос із неба запитав: «Чи згодний ти, Іване, взяти за дружину...». Іван замріяно посміхнувся й засоромлено озирнувся. Добре, що в темряві не видно його обличчя...

Вони підіймалися вузькою стежкою крутолобим схилом, і було чутно, як у саду біля хати гупають об землю груші. Трохим часто розповідав про цю грушу: про те, як вона йому марила у довгих поневіряннях, і як вона поєднала їх з Ганною. Іван теж навчився здаля впізнавати Новохатків горб з виткнутим оселедцем груші, коли бувало під'їжджали до Макіївки з Матусова, Самгородка чи Богунового.

От і зараз із берега здавалося, що її верхівка торкається самого неба, на чорному, виробленому під посів, полю якого спроквола проростали ріденькі сходи зоряної озимини. «Ти глянь, як стовбур розрісся. Ще на Великдень сам міг обхопити, а зараз вже, мабуть, ні...», – подумки здивувався такому приросту Іван. Він ще раз оглянувся з причілка хати на грушу, щось його в цій неприродності бентежило, але темрява уже розмила силуети.

А під грушею, ні живий ні мертвий, ледве переводячи дух, причаївся Шекеря. Йому здалося, що Чорний Ворон, а це, безперечно, був він, дивився прямо в його паскудну душу. Під тим поглядом Шекері хотілося злитися з деревом, вrostи в нього, щоб тільки цей кремезний, як дуб, і скорий на розправу чоловік не помітив його, щоб тільки пройшов повз.

Він пройшов, але страх, пережитий ним щойно, здер з нього жалюгідне лахміття гонору, яким він намагався прикрити, насамперед, перед огризками совісті, свою нікчемність.

Не вірячи, що його не помітили, він ще довго не насмілювався рухатись, а коли заспокоївся, то рвонув через берег, попід ставком, на Стеблинівку до Кіндрата Стеблини. Якось за чаркою той підмовляв його розповідати, коли щось почує про бандитів. Петро підозрював, що той якимось чином пов'язаний з ташлицьким ревкомом, бо частоті, хто «переходив» Кіндратові дорогу, рано чи пізно опинялися в ДОПРі⁴³.

7.

Афанасій чи Атанас, як тепер його звали нові французькі побратими, сидів під дубом і няньчив прострелену руку. Вчорашня диверсія вдалася – група, яку він очолював, підірвала міст через ущелину, яким гітлерівці підвозили боєприпаси до передової. Спланована ним акція була ризикованою. Вони замінували викрадений напередодні військовий легковик і, переодягнувшись у ворожий однострій, поїхали в напрямку мосту.

За кілометр від нього з'їхали на узбіччя та почали імітувати несправність автомобіля. Один з бельгійців, з яким вони втікали з шахти, добре володів німецькою і тому, будучи одягненим в офіцерський мундир, голосно шпетив водія, роль якого виконував Афанасій. Він за рік теж добре оволодів мовою ворога, тож, для правдоподібності теж бурчав нею в оправдання. На їх щастя, поруч зупинилася невелика колона тиловиків, і огрядний гауптман–інтендант вирішив поцікавитись, що стряслося у камрадів, заодно розім'яти свої огрядні, схожі на свинячий окіст, ноги.

Зважаючи на те, що заходилося сутеніти, вдалося домовитись, щоб їх автомобіль на буксирі перетягли через міст.

Поки Victor, відволікаючи гауптмана, пригощав його сигаретами і травив байки, а Афанасій лаштував троса, двоє інших членів групи раніше вислизнувши з машини

⁴³ ДОПР – будинок примусових робіт (абрів.)

розчинилися в придорожніх чагарниках.

Ідея була проста. Зазвичай колону не перевіряють, і коли їх автомобіль затягнуть на міст, двоє інших, що залишилися в лісі, піднімуть заповожену стрілянину, відволікаючи увагу охорони мосту. Після цього Victor вискочить і побіжить до охорони, мовби на підтримку. Тим часом Афанасій запалить бікфордів шнур заряду і, закинувши у кузов буксира гранату, теж побіжить до охорони.

Вузьким місцем плану був момент прориву з мосту в гори. Сподівалися на удачу. Коли вибухне граната, вони з Victorом попадають на дорогу, даючи можливість побратимам ударити на враження по охороні, що теж обернеться на вибух. Все вдалося, але водій Opel Blitz, побачивши у дзеркало, що пасажери легковика вистрибнули з нього, зупинився, таким чином зменшивши відстань до вибуху. Тож Афанасію прилетіло в ліву руку нижче ліктя, перебивши осколком гранати кістку. Добре, що шнур був із запасом, і вони встигли, ударивши охороні в спину, сховатися в укріпленому мішками кулеметному гнізді. Тепер от няньчить руку й згадує свої поневіряння по Європі.

Ліс на схилі гори, де базувався їхній загін, нагадував йому рідні макіївські ліси. І якби не стрункі буки, то можна було б подумати, що він сидить у байраці над ставком, у кінці лісного городу. Зі здриганням плечей згадав, як десятирічним хлопчиком, влітку 21-го, він сидів там, поміж конопель, і розмазував по заплаканому обличчю кіптяву. Він ховався від оскажених чонівців, що вбили його бабу Явдоху, дядька Трохима і спалили дідову хату. Боліла припечена вогнем спина, дерло у горлі від диму, який ще й досі тягло вітром зі згарища, а перед очима, як наяву, лежала баба, розкинувши хрестом руки, і в її відкритих очах згасало життя. На його голову сипались вибиті кулями з одвірка тріски, а він не міг відірвати від тих очей погляд. Хтось шарпнув його за комір і затягнув у сіни.

Йому ніколи ще не було так страшно, як тоді. Він, забився у куток комори, сидів, раз по раз здригаючись від кулеметних черг за стіною та розривів набоїв на горищі.

Раптом до комори заскочив той високий дядько, якого він привів учора ввечері з Байрака, а за ним, кашляючи від диму й пороху, дядько Зінько. Опустившись навприсідки попід стінами, вони поспіхом набивали набоями нагани. Набивши, той, кого дядько Трохим увечері називав Вороном, піднявся й заглянув у маленьке віконце під стелею комори. Потім, коротко замахнувшись, різко вдарив руків'ям нагана по шибі, і в задимлену комору протягом війнуло вранішньою прохолодою.

– Зіньку! Тобі треба тікати. Бери малого й лізьте у вікно.

– А як же ви з Трохимом? Я не залишу...

– Подумай сам, чи на довго вистачить набоїв. Он, Григорій добиває Трохимові останній диск до «Льюїса», а наганами не навоюємо.

– То давай разом...

– Ні, я вдруге Трохима не кину. Та й у це вікно хіба що моя голова втиснеться. Не зволікай. Забирай Грицька, Афанасія й тікайте.

Зінько розгублено завмер. За мить з надією запитав: «А може, через стріху?».

– Друже! Яка стріха? Там все горить, он вже ляда тліє в сінях. Тікай і помстися за нас. Ворон обійняв Зінька, потім підхопив на руки Афанасія, підняв до обличчя і,

лоскочучи густою бородою, шепнув у вухо: «Виживи, синку, щоб твої діти знали, що ми не бандити». Сказав і виштовхнув його у вибите вікно...

Афанасій упав і, вдарившись коліном об щось гостре, від болю та розпачу закричав: «Мамо-о-о!». Позаду щось гупнуло об землю, й повз нього покотився Грицько. За ним, кречучи, ліз через затісний отвір Зінько. Упавши, він збив хлопця і штовхаючи його перед собою, вужем поповз у берег. А по той бік яру навропростець городами, зашпортуючись у гарбузинні, бігла з немовлям Мотря.

Поки Зінько з Григорієм стягували з себе тліючі сорочки, Мотря поклала сповитого Пилипа на отаву і хустиною перев'язувала розрізане склянкою Афанасієве коліно, з якого цебеніла кров.

Григорій хотів було підхопити малого на руки, в намірі бігти до братової господи, та Мотря завадила йому: «Куди ви? Дим берегом стелиться. Біжіть повз Кліма на Яр, а там – очеретами до байрака».

Підхопивши Афанасія на руки, вони побігли берегом у густому жовтому диму. Під ногами в осоці зачавкала вода, Зінько зупинився, вишукуючи поглядом Грицька й Мотрю з малим. Коли ті ледве не збили його з ніг, вискочивши з диму, він простягнув хлопця Григорію і кинув: «Не можна мені з вами, багато небажаних очей по дорозі, можу навести біду. Ви біжіть у байрак, а я берегами у Кажанове до Дрейчихи⁴⁴. Прощайте!» – і розчинився мішанині диму з туманом.

А на бугрі, над Даниловою хатою, гоготів вогонь вище груші, з тріском пожираючи соломку, крокви, і на його тлі ледь чутно ляскали поодинокі револьверні та гвинтівкові постріли...

Афанасій мимоволі потягнувся здоровою рукою до лівого коліна, на якому навіть через сукно солдатського мундиру намацав грубий рубець давньої дитячої рани. Ковтаючи ком, що підступив до горла, він згадав, як лише за тиждень вдалося поховати тіла баби з дядьком, та й то – під грушею за хатою, бо везти на кладовище уже не було змоги. Чорного Ворона, наче ще живого, забрали з собою ташлицькі чонівці.

На сороковий день, поклавши разом з діверами та невістками на Трохимову й свекрушину могили панахидки, зникла з села разом з донькою Ганна: оскаженілий Шекеря не давав їй проходу.

Більше не бачив він і Зінька. Лише в 42-му році, зустрівши у Франції Петра Григоренка, довідався, що його тітка Валька якось під чарку розповідала, що бандита Зінька згодом теж захопили у Самгородку пораненого, і його слід загубився десь у Черкаському ДОПРі.

Повірівши в амністію, почали повертатись у село повстанці. Правда, ще довго в окрузі, то тут, то там, спалахували сутички, і тоді знову селом ширилися чутки, що Чорний Ворон живий і мститься червоним за вбитих побратимів. А потім і чутки зникли.

Купившись на НЕП⁴⁵ селяни поховали в стріхи зброю та пробували господарювати, поки захмелілі від безкарності комнезамівці⁴⁶ не почали відбирати останнє збіжжя.

⁴⁴ Дрейчиха – місцева знахарка, хата якої була на узліссі в урочищі Кажанове. Часто її садиба слугувала місцем де можна було зустрітись повстанцям, пересидіти облави чи дізнатися новини.

⁴⁵ НЕП – нова економічна політика.

Тоді знову почали гриміти постріли. Та було вже пізно. Одні були залякані, а більшість – збайдужілі... І тоді в село прийшов Мор.

Довелося сьорбнути повний ківш лиха й Афанасію з ріднею. Та він вижив, і, зголосившись до війська, уникнув репресій, які гострою сапою пройшлися по Макіївці. Він змирився з реаліями і почав звикати до радянського життя. Аж раптом знову загуркотіла Війна.

Афанасію Новохатьку, на відміну від інших макіївчан, кадрових військових, пощастило: він не згинув у м'ясорубці перших місяців війни. Та чи можна назвати німецький полон щастям для командира Червоної армії? Йому дивом вдалося приховати своє звання, і це врятувало його життя.

Після безкінечних літніх поразок разом з сотнями тисяч оточенців, він виходив у бік фронту з одного «котла», щоб відразу потрапити в інший. Німці на танках чомусь завжди випереджали піших оточенців.

Поневіряючись, він часто згадував розповіді покійного дядька Трохима про його втечу з полону й довгий шлях через пів Європи додому.

Легка контузія у стані голоду, спраги, фізичного і нервового виснаження хоч і дозволяла йти, але зв'язувала групу, з якою він вийшов із Уманського оточення. Тож коли проходили лісом між Журавкою й Будую, він обмовився, що за кілька кілометрів його рідне село. Товариші наполягли, щоб він залишився й долікувався. Афанасій погодився, але не ризикнув відразу йти до батьків у Макіївку, напросився в одну з будянських родин перебути певний час. Як виявилось, старий Зозуля був давнім батьковим знайомим по лісовому «парубкуванню».

До зими зміцнівши, він кілька разів поривався йти на схід, але суперечлива інформація про взяття німцями Москви щораз зупиняла його. А потім у його душі народилося спочатку несміливе, та щодалі палкіше кохання до Галини, доньки господарів, у яких він так і залишився жити. Іноді вночі навідувався в Макіївку, де на той час уже лютували поліцаї.

Сидіти на шії у чужих людей було незручно, і він почав виходити в люди, шукаючи підробіток. В один з таких днів і потрапив під облаву. Відтоді й почалися його нові поневіряння, цього разу на Захід.

Його спершу відправили до Польщі, потім – до Франції. Тут він і зустрів земляків-макіївчан – Петра Григоренка та сестер Власенків: Ганну, Настю і Ліду. Та через кілька місяців їх з Петром як фізично міцніших відправили до Бельгії, де працювали й військовополонені, й молодь, вивезена на роботу з окупованих територій, і місцеві антифашисти.

Остарбайтери працювали на вугільній шахті по дванадцять годин на добу в штольні. Шматок липкого хліба і юшка з брукви, постійні побої і знущання охорони – все це спонукало хлопців скоїти втечу. Це вдалося завдячуючи й тому, що вони домовилися пробиратися не на Схід, а на Південь – у Францію.

Доля хоч і випробовувала раз по раз, та все ж інколи була поблажливою. Так було й того разу, коли у лісі під Верденом на знесилених втікачів натрапила жінка, син якої був у підпіллі. Вони допомогли Афанасію з Петром отримати документи й доправили

⁴⁶ Комітети незаможних селян (комнезами, КНС). Селянські організації в Україні, що існували у 1920-1933 рр. і перебували під цілковитим контролем більшовицької партії, виконуючи всі її завдання, аж до прямої участі в організації голоду-геноциду 1932-1933 рр.

до партизанів. Так він і став Атанасом Авеніром⁴⁷. Його цінили за мужність, винахідливість і відчайдушність. І вже через пів року він очолив диверсійний загін, сформувавши його з таких же втікачів, як і сам. Вони горіли помстою і спішили сплатити гітлерівцям «борги за гостинність». На певний час, допомагаючи вижити в нових, не менш загрозливих реаліях, мозок відсунув на задній план спогади про звірства радянської влади. А щоденні бойові зіткнення не сприяли сентиментам.

А от в бараках бельгійської шахти вони з Петром часто згадували Макіївку. Петро був молодшим і жахи колективізації та страшний голод пам'ятав, але, переживши їх дитиною, не розумів причин. Після 33-го село надовго зацімло. І розповіді Афанасія звучали для нього якимось одкровенням. Він дуже болісно сприйняв інформацію про те, як знущалася над односельцями його тітка Валентина, до цього він не розумів, за що її в селі прозвали Скаженою.

Афанасій закупив і, поправивши забинтовану руку, знову поринув у спогади. Згадалося, як у 24-му році у їхній старій хаті гостював щойно обраний сільським головою Пантелей Селезень. Вони з батьком сиділи за столом і, не криючись від нього, згадували своє недавнє козакування. Селезень нарікав на хохлаків— гречкосіїв, які стомилися від війни, та повелися на обіцянки советів. А голод не тітка, вигнав козаків з лісу, поселивши в їх душах сумнів.

Декілька разів захмелілий Пантелей з жалем у голосі повторював: «Ех, братику! Як би ж то знать... Скільки часу втратили, скільки хлопців поклали, поки тягали один одного за чуби». — Перехилив чарку і продовжував: «Правий був Скоропадський, коли казав: *«Жахлива риса українців — нетерпимість і бажання домогтися всього одразу...»*. Таки ж правий, братику, правий...». Знову випивав і продовжував: «Україна або смерть! Це ж так просто.., а диви — не зрозуміли. І що на цідилку⁴⁸? України не має. Що тепер? Смерть? Виходить, що так. Це ж бидло, думає, що вхопило Бога за бороду. Ох! Чує серце, що ще доведеться умитися кривавими слізьми, за те, що не захотіли бути господарями у своїй господі», — і замовкав, грубою селянською долонею стираючи з зажуреного обличчя чи то гіркі краплі горілки, чи то солоні сліози.

Згадали й отаманів Яблуньку і Чорного Ворона. В селі свого часу ходили чутки, що ті, будучи пораненими, пішли на амністію. Та Селезень аж кулаком пристукнув по столі й мовив: «Ні, не такі вони люди були, щоб з червоними знюхатися — ідейні».

Пригадалося, як 21-го ділили поле, що його раніше обробляла економія Терещенка в Реп'яхуватому. Їм як багатодітній сім'ї нарізали за шляхом навпроти їхнього двору, якраз попід стежкою, що вела до Байрачанського ставка, куди він з братами полюбляв бігати на піскуватку купатися. Сама стежка припала на город Дениса Земського, тож сусіди так і продовжували ходити через їхній двір до лісу. Тітка Одарка не раз ганяла хлопчаків, що дурачачись витоптували їй грядки.

Спостерігаючи за табором, що ховався під розлогими кронами сосон, які острівцем росли серед букового лісу на південному схилі гори, він помітив, як з чагарів потягнувся похідний стрій бійців, що їх водив на завдання Петро Григоренко. Ще рік тому, при зустрічі в трудовому таборі, Петро виглядав заляканим підлітком. А зараз це був упевнений у собі командир, що вдало бив ворога. В ньому дивним чином поєднувалися дитяча безпосередність із мудрою розважливістю дорослого.

⁴⁷ Авенір — від «à venir» — прихід (фран.).

⁴⁸ Цідилка — тканина, зазвичай марля, для проціджування свіжовидоєного молока, чи віджимання сиру.

Характером він був зовсім не схожий на свою тітку, яка під час голодного лихоліття скаженою собакою ганяла по селу і, за підтримки таких же посіпак з довгими щупами, відбирала у людей останнє. Одного разу батько, що мусив для сплати податків підробляти на торфорозробках, приніс куплене жито. Вони так цьому раділи, отримавши надію на виживання, адже вже ходили пухлими. Та радість тривала недовго. Як сніг на голову налетіла бригада активістів, і почався черговий трус. Мати, загнавши дітей на піч, наказала прикрити торбинку з житом блаґеньким ряденцем і полягати на нього. Нічого не знайшовши, ті почали гидити у порожні діжки, що стояли в комірчині, а Шекеря поліз на піч і заходився їх зганяти, а коли помітив торбинку, то геть оскаженив. Схопивши за чуба, він тягнув Афанасія додолу, намагаючись вирвати з рук торбинку, та парубок не відпускав, вчепившись у неї руками. Від зусиль блаґеньке полотно тріснуло, і жито висипалось у перетоптану багном соломі. З пересердя Шекеря стукнув його головою об стіну, і він знепритомнів. Про те, що його на додачу відгамселили ще й носачами чобіт, розказали сестри, які відливали водою та витирали йому з розбитої голови і носа кров, поки мати з братами вибирала з соломи затоптане жито. Та це вже не врятувало від голодної смерті найменшу сестричку Віру, що згасла у квітні 33-го. Так з їх життя назавжди пішли Віра й Надія. Надійка, його двоюрідна сестра, разом з матір'ю, рятуючись від переслідувань після вбивства дядька Трохима, загубилися на широких просторах СеРеСеРа.

Афанасій піднявся і, поклавши на перев'язь руку, пішов у табір – не терпілося дізнатися про результати походу Петрової групи.

8.

Поки гоїлася Афанасієва рука, поранили Петра, а війська союзників звільнили Францію. Повсюди почали створюватися репатріаційні комітети. Один з них був розташований у Вердені. Тож, не зважаючи на наполегливі прохання французьких побратимів залишитися, вони з Петром звернулися до репатріаційного комітету з проханням видати документи для виїзду в Україну. Петрові документи видали одразу і порекомендували поспішити на санітарний ешелон, що скоро мав відправлятися. Афанасію ж запропонували підійти через три дні. Він провів Петра до поїзда, там вони тепло попрощалися до зустрічі в Макіївці. Вони ще не знали, що прощаються назавжди.

І ось настав той день. Атанас Авенір був відомим і авторитетним не лише серед підпільників та партизанів у регіоні Лотаринґія, а й серед союзників, для яких його загін постачав розвіддані та здійснював диверсії у тилу гітлерівців. Тому, коли настав час прощатися, разом з ним до комітету прийшли зо два десятки хлопців і дівчат. Поки він оформляв документи в комітеті, вони галасливо юрмилися під його вікнами.

Крім знайомого Афанасію майора у кімнаті сидів капітан у формі НКВС, чи як їх тепер називали – смершівець. У грудях неприємно заохолодило... Це відчуття небезпеки не раз рятувало йому життя. Майор взяв течку з його документами і повідомив, що він тимчасово направляється у контрольнотрест фільтраційний табір на півночі СРСР, як військовозобов'язаний, що перебував на окупованій території...

– Такий порядок, – у голосі майора вчувалося приховане глузування, – потрібно перевірити, що ти тут робив.

У Афанасія за мить перед очима промайнули досвіткові сутінки на дідовому обійсті; голос із-за сусідського паркану, що пропонував оточеним у хаті здаватися й гарантував життя; розпростерте на росяному спориші тіло баби Явдохи з червоним

маком на прострелених грудях; перекошене від злості обличчя Шекері зі смердючим сивухою і цибулею духом, і ... розсипане жито в соломі.

– Гаразд, – сказав він, доброзичливо глянувши у вічі майорові, – якщо такий порядок, то що ж... Можна, я у вас сидора залишу, поки попрощаюся з друзями?

– Та чого ж? Залишай, – сказав майор і глузливо переглянувся зі смершівцем.

Даремно чекали Афанасія в комітеті. Він зник. А вже за тиждень, громадянин Франції Атанас Авенір плів до далеких берегів Канади.

9.

У середніх числах жовтня 1985 року Надія Трохимівна, як зазвичай, гуляла Невським проспектом, коли до неї звернулася молода пара з проханням підказати, де краще можна змінити гардероб. Зважаючи на ранні морози й перший сніг, вони дійсно були одягнуті не по сезону. «Напевно, приїхали з півдня», – подумала вона, коли молодята взяли за руки й побігли до Пасажу. Та й легенький акцент дівчини чимось нагадував акцент її мами, Ганни Василівни, яка до своєї смерті в блокадну зиму вдома розмовляла українською. Але чому їхні обличчя здалися Надії Трохимівні знайомими? Можливо, це хтось із друзів її онука? Але ж про іногородніх серед них вона не чула.

Повернувшись додому та заходившись поратись на кухні, вона знову й знову подумки поверталась до випадкових знайомих. Щось бентежило її. Врешті решт вона не витримала й пішла до вітальні, де дістала із секретера стосик альбомів і стала гортати їх сторінки. Над деякими зі світлин вона поринала у спогади про дитинство її внука, які часто манівцями через дитинство сина виводили її у власне дитинство. Надія Трохимівна хоч і засиділась над світлинами, та, врешті решт, на останній сторінці армійського альбому Андрія знайшла те, що шукала – з однієї зі світлин на неї дивився сьогоднішній незнайомец. На звороті був напис: «Андрею от Анатолия в память о совместной службе в Севастополе. ДМБ-85». Задовольнивши свою допитливість, вона почала прибирати альбоми. Аж раптом із найдавнішого, довоєнного, вислизнуло декілька світлин із її далекого нерадісного дитинства. Серед них була й та єдина, на якій було зображення її батька, Трохима Даниловича. Зі старої вицвілої картонки дивилися їй в очі троє чоловіків. В одного з них на колінах сиділа вона – Надійка, а поруч з двома іншими стояли хлопчик і дівчинка років п'яти. «О, диво!» – подумки вигукнула жінка. Дівчинка на світлині, як дві краплини води, була схожа на ту, яка говорила сьогодні до неї рідним материним голосом. А в очах хлопчика пізнавався погляд армійського товариша її внука. Надія Трохимівна перегорнула світлинку, на звороті якої ледь прочитувався напис вицвілим чорнилом: «Трохим, Яким і Кузьма з дітьми. 1918 рік». Вона вдивлялася у світлинку і не вірила своїм очам, а губи шепотіли: «Як таке може бути?».

А в цей самий час відірвася від злітної смуги в Пулково літак Аерофлоту і, зробивши коло, взяв курс на Черкаси. В ньому з весільної подорожі поверталися в далеке українське село, на узліссі Грабського лісу, втомлені, але щасливі молодята, внуки зображених на старій світлині друзів Трохима Новохатька.

А 10 років потому Афанасій Новохатько, здійснюючи туристичний тур до США, організований за підтримки Конгресу українців Канади, прогулювався алеями цвинтаря святого Андрія в містечку Саут-Баунд-Брук.

Маючи за плечима вісімдесят три прожитих роки, він багато з чим змирився, але так і не зміг вгамувати тугу за далеким рідним селом в Україні.

Почавши в Канаді 44-го року на голому місці будувати своє нове життя, він до семидесяти семи років працював на кар'єрному самоскиді, забезпечуючи сталий добробут родині тут і на Батьківщині. Та все сподівався, що доживе до того часу, коли Україна спроможеться на власну державу. І таки діждався... Навіть, почав планувати поїздку, та раптово захворіла дружина, і він кинувся рятувати її життя...

Родичі не раз кликали в гості. Ще були живі сестри, за якими скучав на чужині, та більше за все, йому хотілося побачити й обійняти своє перше кохання – Галю, обійняти доньку Олександру, про яку він навіть не здогадувався, а дізнався з листа сестри через десять років після втечі від НКВС. Та вік брав своє, і лікарі не радили далекий переліт – серце могло не витримати. Тож коли анонсували цю поїздку, він зголосився, ризикнувши подолати майже 5000 кілометрів, вирішивши, що якщо не має сил відвідати Україну, то хоч доторкнеться, хай і через надгробок, до праху тих людей, які виборювали вимріяну такими, як він сам, Україну, були невід'ємною частиною її історії...

І ось він тут, серед пантеону українського лицарства. Він відстав від групи й безцільно блукав алеями. Навколо панувала тиша. Афанасій перебігав очима з одного надгробка на інший. Деякі прізвища він упізнавав, деякі – читав уперше. Пристояв біля могили найближчого земляка – Тодося Осьмачки. Він зачитував його книги до дірок, бо впізнавав у них сходжені дитячими ногами стежки та ярки, древні, посивілі ковилою, могили. Вчувалися у тих книгах передзвони церков і сальви боїв, і приходив той край до нього дотепер у снах і позбавляв сну. Афанасій вважав, що хоч Тодось і мав за зброю перо, та все ж славним козарлюгою був.

Раптова думка пронизала свідомість, він озирнувся: навкруг стояли тисячі надгробків. За кожним з них було чиєсь життя, і що вони упокоїлися тут, то, напевне, не згаяли життя на розкіш і людські марноти. І це ж тільки маленьке суцвіття нашого українського цвіту, що його спалено на попіл і розвіяно по всьому світу. І лежать вони тут, під цим камінням, за тисячі верст від краю, де закопані їх пуповини, не з власної волі. І єдина провина, за яку їх скарано чужиною – це любов до України, це бажання жити українцем і мати право про це говорити вголос.

Йому стало зле, він сів на теплий надгробок і заплакав, бо і його життя прожито на чужині через те, що він був сином і небожем тих, хто теж любив Україну, і чий прах закопано без хреста й молитви. Тому і поневірявся по світах, що, захищаючи рідну землю, був зраджений і покинутий напризволяще. А за те, що вижив і бив ворога, мав ще й нести покарання. Він плакав, і йому боліла душа дивитися крізь сльози на ці німі камені. Афанасій розумів, як боліла душа тих сотників, отаманів, полковників, генералів, президентів, хто жертвували на вівтар державності власні життя. Тих, хто міг би прославити Україну, а натомість були зраджені безпам'ятством власного народу. Він мав право звинувачувати, бо й сам визнавав за собою вину – вину за те, що виживши в голоднім тридцять третім, зацікавився, зрадив надію того витесаного зі скелі чоловіка, що рятуючи його життя просив: «Виживи синку, щоб твої діти знали, що ми не бандити». Він вижив, а вони у пам'яті своїх внуків і правнуків так і залишилися з навішеним колись більшовиками ярликом: «бандит».

Афанасій сидів у задумі. Давно висохли сльози, вщухло серце, і чомусь зараз йому було спокійно і затишно. Так буває тільки поруч з рідними й друзями, які люблять, розуміють і прощають тобі провини так, як любила, розуміла і прощала тільки мати.

Він глянув на годинника, збігав час, відведений на екскурсію, тож довелося кречучи підніматись і йти на вихід до автобуса. Він навмисно вже не вдивлявся в надгробки, щоб не зупинятися і не примушувати людей себе чекати. Раптом його погляд щось шкрябнуло, він зупинився і розгублено озирнувся, не розуміючи, що могло на рівні підсвідомості привернути його увагу. Ті ж камені, десь багатші, десь скромніші, ті ж скупі написи і... Нарешті його погляд вихопив невідповідність – надгробок з чорного габро було заматовано в сіре, і тільки по центру чорнів силует птаха, з якого в Афанасія вдивлялися чорні намистини зіниць. Він відразу пригадав цей немигаючий погляд, яким дивився у тісній коморі дідової хати на нього Чорний Ворон.

Опустившись на коліно, Афанасій водив покрученим пальцем по чорній в'язі напису і шепотів: «Білоус Іван Якович (1892-1970)⁴⁹».

10.

На сільському цвинтарі, що притулився до лісу, копали могилу. Грунт під весняним сонцем уже підтавав, але нижче був ще мерзлим. Голосно хекали хлопці, глухо гупав лом... Скорботна робота уже не викликала у них ніяких емоцій. Мляво текла розмова...

- Рано Іван до Бога попросився.
- Авжеж, лише шістдесят.
- Помолодшав цвинтар.
- Тут, напевно, уже більше лежить, чим у селі залишилося.
- А землі немає, уже на межі городу копаємо.
- О! Нарешті, сухий ґрунт пішов...
- Поспішімо, хлопці, бо через годину привезуть небіжчика.

Замахали лопатами, і навколо ями почав рости бугорок рудої землі. Раптом штик лопати голосно клацнув по чомусь твердому.

- Обережніше! Не затупи об камінь.
- Та ні, це не камінь...
- О! Так це ж кістка. Ми що в чиюсь могилу влізли?
- Та ну, не мали б. Тут межа городу... Може собаки зарили...
- Та ні, глянь, це ж кістяк..., а ось і череп.

– Вони почали обережно розкопувати навколо, і згодом виявилось, що навскіс ями, на глибині трохи глибше ніж пів метра, лежить з розкинутими руками кістяк рослого чоловіка. Пальці правої руки стискали ржаві залишки гвинтівки, біля лівого стегна лежала жменька зотлілих набойів, а під шиєю зеленів окисом мідний хрестик. На рівні грудей, між хребців, стирчала куля...

- Так, він застрелений у спину. Може розстріляний?
- Та ні, в руках же зброя. Скоріше за все – в перестрілці...

⁴⁹ Автором використано три припущення: що Чорний Ворон, уродженець Товмача, щоб не наражати на небезпеку рідню, змінив прізвище з Білоус (Білоусенко) на Черноусенко; що він вижив і зумів перебратися за кордон; що він приїжджав з делегацією на 150-річницю з д.н. Т. Шевченка, звідси і ймовірна дата смерті.

- А що за зброя? На «Мосінку» не схожа.
- Наче німецький карабін.
- То, може, це німець?
- Який в дідька німець, жетона немає і хрестик православний.
- То що будемо робити?
- Може, зателефонуємо в сільраду, хай поліцію викликають?
- Ти з глузду з'їхав? Менш ніж за годину похорон, а нам нову яму копати?
- То давайте зберемо кістки і тихенько, на дні, збоку, прикопаємо.
- Гаразд. Домовились. Хутчіш, хлопці, хутчіш.

Через рік на тому ж місці інші хлопці ставили надгробок. На ньому було викарбовано: «Яковуша Іван Васильович (1958-2018)». І ніхто з людей не здогадувався, що через сто років в одній могилі похоронили і, нарешті, відспівали разом з шістдесятирічним внучатим небожем його сорокарічного діда.

...А через канаву, у ще голому весняному лісі, на гілці старого дуба сидів ще старіший крук і згадував, як сто років тому, по той бік лісу, на Носачівському полі він викльовував очі його побратимам.

квітень 2018 року

Терещенко Анатолій Пантелейович, народився в с. Макіївка Смілянського району на Черкащині.

Закінчив Уманський сільськогосподарський інститут та Національну академію державного управління.

Працював на посадах директора господарства в рідному селі, помічника-консультанта народного депутата України, першого заступника голови Смілянської райдержадміністрації, директора промислового підприємства.

Обирався на посаду заступника голови Смілянської районної ради.

24 лютого 2022 року добровольцем пішов захищати Україну.

Має публікації в місцевій періодиці та літературно-художньому виданні «Натхнення».

Самвидавом вийшли дві збірки поезій: «Наодинці з душею» та «Сьома сторінка долі».

